

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Բ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

ՀԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԻ

ԶՈՐ ԱՐԱՐ Պ. ՀԱՆԻԲՈՎ. ՅԱՄԻՆ 1848.

(Շարայարութիւն եւ վերջ. Տես էջ 8. 81. 126. 149.)

Այն շէնքերուն քով՝ որ Այազանի փոսին վրայ կախուած պատին կրքընած են, դուռ մը կայ որ վերջը պատով զոցեր են. այն դուռը գետը կըտանք խիստ դարձար ճամբով մը Այազանի ճախ եզերքը, ուր փոսեր ու անճաւներ փոքրեր են : Ատենով այն ծակերը Անույ բնակչաց հաստատուն տներն են եղեր, ոչ միայն պատերազմի ատեն, ինչպէս որ բազումք կարծեցին, այլ եւ խաղաղութեան ժամանակ :

Հայոց այս գետնի տակ բնակելու սովորութիւնը մինչեւ մեր օրերը կըտեսէ այն կողմերն ուր որ հողը այն տեսակ աշխատութեանց կուգայ. եւ ալ Գարսպաղ գաւառին Կիրուսի ըստած գեղին մէջ անոնցմէ

Գ. ՏԱՐԻ, — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1857.

INCURSION A ANI

PAR M. KHANIKOF EN 1848.

(Suite et fin. Voir Pages 8. 81. 126. 149.)

Près de ces édifices, adossés au mur suspendu sur le ravin de l'Alaza, il y avait une porte qui a été murée depuis, et qui conduisait à la rivière par un chemin à pente très-rapide, tracé sur la rive gauche de l'Alaza, qui est tout percé ici de trous et de cavernes. Ces excavations servaient jadis de demeures permanentes aux habitants d'Ani, non-seulement en temps de guerre, comme plusieurs le pensent, mais aussi en temps de paix.

« Cette vie troglodytique, s'est perpétuée chez les Arméniens jusqu'à nos jours, partout où le sol se prête à ces sortes de travaux, et j'ai eu l'occasion de la voir pratiquée dans le Karabagh, dans le village arménien de

մեկը տեսնելու առիթն ունեցայ : Այս տեսակ բնակութիւնը, որ անշուշտ գետինն երեսը տուն մը շինելու չափ աշխատայի է, այն կողմերու բնակչաց համար մասնաւոր դիւրութիւն մը ունի, որովհետեւ իրենք փայտ չունին, եւ բնակարանն զրոյն օդոյն անմատչելի ըլլալով՝ անոր փոփոխութիւններն ալ շատ չեն գգար. անով ձմեռը շատ անելի կը տաքնան քիչ մը փայտով՝ որ Հայաստանի մէջ սակաւագիւտ ու բանկագին է : Միտքս կուգայ որ նոյն տարւոյն նոյեմբերին 16ին, բաւական ցուրտ օրով Կիրոսի գեղն որ հասայ, շատ աշխատեցայ որ վառարանիս մէջ միշտ կրակ վառելով խուցս տաքցնեմ. շատ զարմացայ երբոր այն կաւն ապառաժներուն մէջ փորութեամբ անհամար անձանքներն մեկուն մէջ մտած ստեղծ տեսայ որ շատ տաք է, եւ այն անձանքներուն մէջ շատ գեղացիք կը բնակին : Քաղաքին այն կողմը մանրամասնաբար դիտելէս ետեւ նորէն մզկիթը գնացի, անկէ մեծ դռնէն դուրս ելայ :

Ետքը Բագրատունեաց անմարդաբնակ մայրաքաղաքին աներակացը վերջին բարեւս տուի, եւ նոյն ձամբով Խոջավանքի կայանը դարձայ, ուր բոլոր օրը քաջած յոգնութենէս հանգչեցայ :

Անոյ աներակներէն բերած հնութեանց աւարտ բնակէն առաջ կարծեմ քէ անշուշտ չըլլար հոս այն մայրաքաղաքին պատմութեան քանի մը բուականները յիշել, անոր մահմետականաց հետ վերաբերութիւն ունեցած ատենը եւ անոնց իշխանութեան տակ եղած ժամանակ :

Պ. Սէն-Մարթէն իր ՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ անուամբ պատմական գրութիւն մէջ (Հատ. Ա, էրես 111-114) կըսէ քէ հինգերորդ դարուն մէջ Անին պզտիկ ամրոց մըն էր, զոր Կամսարականք 785ին Աշոտայ տուին. կարծեմ քէ իր այս խեղճ դրիցը համար է որ Հայաստան նուաճող Արաբացոց առաջին աշխարհակալներուն աջքին զրէք չդպար : Աշոտ երրորդի ժամանակ 961ին Անի արքայանիստ քաղաք եղաւ. այս բազաւորը ամուր պարսպով մը պատեց զայն եւ մէջը շատ եկեղեցիներ շինեց : Անոր որդին Սմբատ Բ աշտարակազարդ երկրորդ պարբերակով մը պատեց Անին, որ Բագրատունիք 1045ին Յունաց ձեռքը տուին : Յոյնք հոն շատ չկեցան. վասնզի 1064ին Սելճուկեանց Ալփասլան առաջանալով կամ մանաւանդ անոր որդին Մելիք Շահ Էլաւ տիրեց քաղաքին. Ետքը անիկայ Պէնի-Շէտտատներուն ծախեց, որոց տիրապետութիւնը իրենց քիւրտ նա-

Guiroussi. Ce mode de se loger, qui certes coûte tout autant de peine que la construction d'une maison à la surface de la terre, a un attrait particulier aux yeux des habitants de ces contrées dénuées de bois, puisqu'en rendant leurs habitations moins accessibles à l'air extérieur, il les rend aussi moins sensibles aux variations de température de l'atmosphère, et par conséquent leur procure beaucoup plus de chaleur en hiver, avec beaucoup moins, ou presque pas de frais pour le bois de chauffage, denrée excessivement rare et coûteuse en Arménie. Je me rappelle que le 16/23 novembre de la même année, arrivé à *Guiroussi* par un froid assez sensible, et ayant eu toutes les peines du monde à chauffer ma chambre en entretenant un feu constant dans ma cheminée, j'ai été étonné de trouver une température fort agréable dans une des nombreuses cavernes, percées dans les rochers argileux qui entourent ce village et qui servent de domicile permanent à bon nombre de paysans. Ayant examiné en détail cette partie de la ville, je me rendis derechef vers la mosquée, et de là je sortis par la grande porte.

« Puis je dis adieu aux ruines de la solitaire capitale des Bagratides, et je revins par le même chemin au poste de Kochavank, où je pus enfin me reposer des fatigues de la journée.

« Avant de discuter le pauvre butin archéologique que j'ai rapporté des ruines d'Ani, je ne crois pas surperflu de grouper ici quelques dates de l'histoire de cette capitale, pendant l'époque de sa dépendance des Musulmans et de ses relations avec eux.

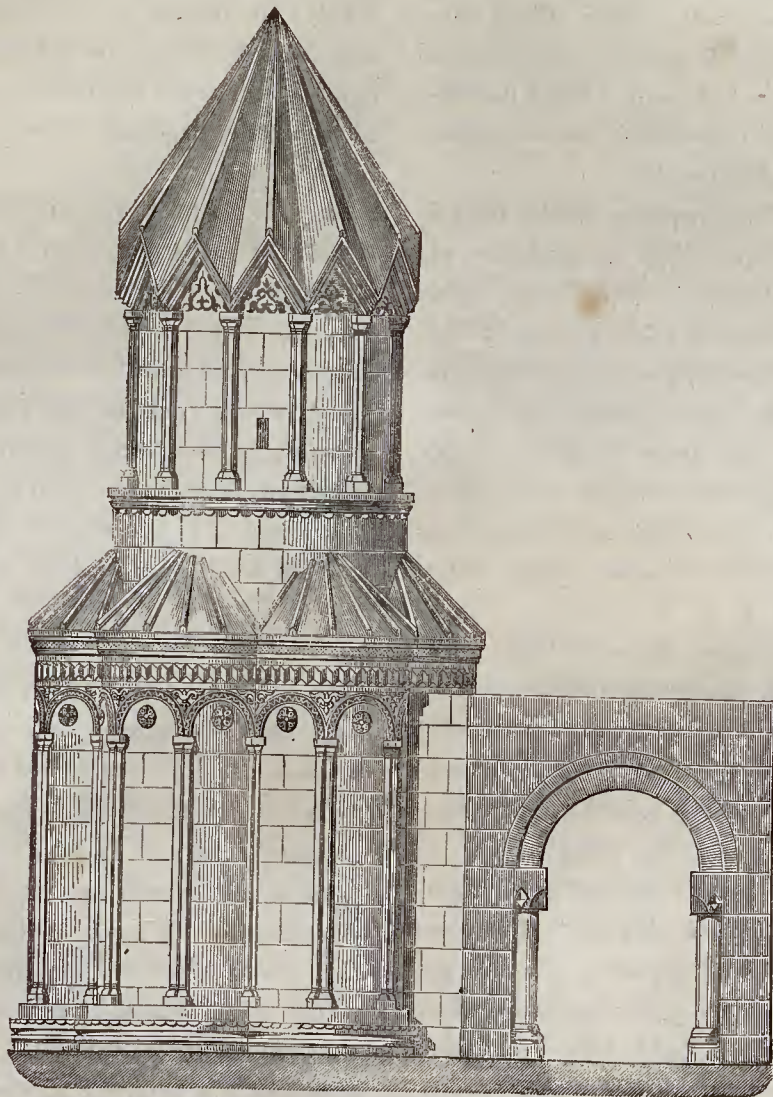
« M. Saint-Martin nous apprend dans son excellent ouvrage « Mémoires sur l'Arménie » (t. I, p. 111 à 114) qu'au Ve siècle de notre ère Ani n'était qu'une petite forteresse, cédée en 783 à Achod, par les Gamsaragans; c'est à cette humble position qu'elle doit, je crois, d'être restée pour ainsi dire inaperçue par les premiers conquérants arabes qui subjuguèrent l'Arménie. En l'an 961, Ani devint, sous Achod III, une résidence royale, et ce fut lui qui l'enceignit d'une forte muraille et y bâtit plusieurs églises; son fils Sempat II l'entoura d'un second mur, flanqué de tours, et en 1045 les Bagratides la cédèrent aux Grecs, qui n'en jouirent pas longtemps, car en 1064 elle fut prise par le sultan Seldjoukide Alp-Arslan, ou plutôt par son fils Melik-Chah; bientôt après elle fut vendue par lui aux Béni-Cheddad, et nous voyons qu'ils commencèrent leur règne par un acte de tolérance digne de leur origine kourde, en rétablissant, en 1082,

խանարց արժանի ներդրամուրեամբ սկսան, վասն զի 1082ին Անույ մեջ կաթողիկոսական արքուք նորէն հաստատեցին, որ Ալփապանի աշխարհակալութենէն ի վեր անկեց վերցուած էր: Բարսեղ Եպիսկոպոսը հոն Մանուգար Էմիրին հաւանութեամբը արեւելեան Հայոց կաթողիկոս օծուեցաւ:

Պէնի-Շետտար ցեղին իշխանները անընդհատ մին-

la dignité patriarcale, abolie dans cette ville depuis la conquête d'Alp-Arslan; l'évêque Parsegh, ou Basile, y fut sacré patriarche des Arméniens orientaux, avec l'agrément de l'émir Manoutchar.

Les princes de la dynastie des Bēni-Cheddad régnèrent

Սուրբ Գեորգ, մերձ Սնի. — Chapelle Saint-Georges aux tombeaux des rois d'Ani.

չէ. 1124ը սկիւեցին. այն տարին Վրաստանի քաղաքը Դաւիթ Նորոգող, Ապուխուար Բ Էմիրը վերցնեց Անիէն. բայց ինքն ալ յաղթութիւնը շատ ջվայելեց. վասնզի Փադլուն Բ, Ապուխուարի որդին, որ Անույ առմանէն վերջը խորասան փախեր էր, 1126ին բազմարիւ բանակով եկաւ. Անին պաշարեց առաւ, Վրացոյց հետ պատուաւոր դաշինք մը դրաւ, եւ խօսք տուաւ որ քաղաքին մէջի քրիստոնէից նեղութիւն չտայ, ու կաթողիկէին վրայի մեծ խաչը վար չառնու:

Պ. Պառսէի հրատարակած Շետտատներուն ցանկէն

sans interruption jusqu'en 1124, époque à laquelle l'émir Aboul-Séwar II fut chassé d'Ani par le roi de Géorgie David-le-Réparateur, qui ne conserva pas longtemps sa conquête; car Phadloun II, fils du précédent, réfugié après la prise d'Ani dans le Khorasan, revint de-là en 1126, avec une nombreuse armée, et reprit Ani après un siège, en accordant aux Géorgiens une capitulation honorable, en promettant de ne point inquiéter les chrétiens de la ville et de laisser subsister la grande croix qui avait été érigée sur le dôme de l'église patriarcale.

Nous apprenons, par la liste des Cheddad publiée par

գիտենք քե՛ֆատյուն Բ, մեռաւ. 1152ին, եւ քե՛ Մահմուտ եղբայրը անոր տեղը Անիի էմիր եղաւ : 1198ին ասոր Գեյ որդին Սուլթան պատուանունն ընդունեցաւ :

Պ. Սեն-Մարթեն կըսէ քե՛ 1161ին Գեորգ Գ քաղաւորը Փատյուն երրորդին ձեռքէն Անին առաւ, եւ տուաւ Սադուն անունով վրացի իշխանի մը որ ապստամբեցաւ, յաղթուեցաւ եւ Ստրպատականի ելտկուզ արաբէկին քով վախաւ : Գեորգ անոր տեղը Անիին կուսակալ անուանեց Սարգիսը՝ Զաքարիա հայ իշխանին որդին որոյ նախնիք քիւրտ էին. բայց 1163ին մահմետականը նորէն եկան Ասլան-շահին առաջնորդութեամբը քաղաքը պաշարեցին առին :

Վրաց քաղաւորը 1174ին դարձեալ տիրեց Անույն եւ յանձնեց Խանէ Ուռպէեանին, որ լիբեռնայ քե՛ շատ ջկեցաւ հոն, որովհետեւ 1198ին Անին նորէն Պենի-Շէտտատներուն ձեռքն էր : Հուսկ յետոյ 1259ին Մողոյաց Զարմաղան գորավարը պաշարեց Անին, եւ շատ աշխատութենէ վերջը հոն ձինկիզեանց իշխանութիւնը հաստատեց, որ գրեթէ հարիւր տարի չափ դիմացաւ, վասն զի Անույ մզկիթին վրայ Ապու Սայետի եարլըղը (ստակ) կը տեսնենք. իսկ Ապուսայիտ հիճրէթի 717էն մինչեւ 756 տարւոյն իսկիւ-ախըր ամսոյն 15ը քաղաւորեց (Ք. Թ. 1517-1556) :

Անի երկրաշարժով մը կործանեցաւ 1519ին. բայց շատ հաւանական չէ որ բնակչացը ցրուելուն պատճառն այս ըլլայ. վասն զի նախ՝ անշուշտ Ապուսայիտ որ այն աղետալի դիպուածէն երկու տարի առաջ՝ տասուերկու տարեկան ատենը իշխանութիւնը ձեռք առաւ, անմարդի քաղաքի մը շէնքին վրայ իր եարլըղը փորագրել չէր տար. երկրորդ՝ այն երկրաշարժէն շատ առաջ շինուած շէնքերը այնպէս լաւ մնացած են որ հաւանական կերեւնայ քե՛ Անի քաղաքին այնպէս մեծ վնաս մը չըրաւ որ բնակիչները պարտաւորեին իրենց հայրենիքէն ելլելու : Ուրեմն շատ աւելի բնական է կարծել քե՛ Անույ վերջին անկմանը պատճառ Պարսից հալածանքներն ու բոլոր մօտակայ երկիրներուն ապահով չըլլալն էր, քանի որ Պարսկաստանի մեջ Մողոյներուն ցեղը պակսելու եւ իյնալու վրայ էր :

Մահմետականաց Անույ մեջ ունեցած իշխանութեան այս ստորագրութիւնը որչափ ալ անկատար ըլլայ, այս յայտնի է քե՛ երկուք ու կես դարէն աւելի Անին Մահմետականաց ձեռքը մնաց, ուստի եւ զարմանք չէ քաղաքին մեջ արաբացի եւ պարսիկ արձանագրութիւններ գտնուիլը : Եւ որովհետեւ մահմետական աշխարհակալներէն շատը Խորասանէն կամ Պարսկաստանի միւս գաւառներէն կուգային, բնա-

M. Brosset, qu'il mourût en 1132, et que ce fût son frère Mahmoud qui lui succéda au poste d'émir d'Ani. En 1198, nous retrouvons son fils Kei-Sultan revêtu de cette dignité.

Dans l'intervalle, M. Saint-Martin nous apprend que le roi George III reprit Ani, en 1161, sur Phadloun III, et donna cette ville à un prince géorgien nommé Satoun, qui se revolta, fut battu et se réfugia chez Ildiguiz, atabek de l'Aderbeidjan. George nomma à sa place, gouverneur d'Ani, Sarkis, fils de Zakarie, prince arménien d'origine kourde; mais en 1163 l'autorité musulmane y fut rétablie par Arslan-Chah, qui assiégea cette ville et s'en rendit maître.

En 1174, le roi de Géorgie la prit encore une fois et la confia à Ivané Orpélian, qui, à ce qu'il paraît, n'y resta pas longtemps, puisqu'en 1198, nous voyons Ani de nouveau au pouvoir des Béni-Cheddad. Enfin en 1259 Tchemagan, général mongol, l'assiégea et y établit, après de grands efforts, l'autorité des Tchinguissides, qui s'y soutinrent près de cent ans, puisque nous retrouvons sur la mosquée d'Ani un yarligh d'Abou-Saïd, qui régna depuis l'année 717 jusqu'au 13 du mois rabiassani de l'an 736 de l'H. (1317 à 1336 A. D.).

En 1519, Ani a été détruite par un tremblement de terre; mais il est peu probable que ce soit là la véritable cause de la dispersion de ses habitants; car 1° certes Abou-Saïd, qui monta sur le trône deux ans avant cette catastrophe, âgé de 12 ans, ne se serait pas donné la peine de faire graver son yarligh sur un édifice d'une ville déserte; et 2° l'état de conservation de monuments bien antérieurs à cette catastrophe permet de douter qu'elle ait été véritablement assez fatale à la ville d'Ani, pour contraindre les habitants à s'expatrier. Donc il est beaucoup plus naturel d'attribuer la chute fatale d'Ani aux persécutions des Persans et au peu de sécurité de tous les pays avoisinants, pendant l'époque de la décadence définitive et de la chute de la dynastie mongole en Perse.

Cette esquisse de l'époque de la domination des Musulmans à Ani, tout incomplète qu'elle est, nous prouve néanmoins que cette ville est restée plus de deux siècles et demi au pouvoir des Musulmans, et que par conséquent il n'y a rien d'étrange à y trouver des inscriptions arabes et persannes; puis, comme tous les conquérants musulmans venaient pour la plupart du Khorasan d'autres provinces de la Perse, il est tout naturel de

կան է որ Անույ բնակչաց մեջ շատ Պարսիկներ գտնուեին, և իրենց լեզուովը գրուած պատուերները անոնց համար էին, ու Անույ պատերուն վրայ այնչափ դարերէ ի վեր մնացին :

Միանգամայն, այս պատմական պատկերիս նայելով, մեր քաղաք արձանագրութիւնները ժամանակագրական կարգով մը կրնանք դասաւորել. և ըստ այսմ առաջին պիտի դրուի Պ. Ապիքին օրինակած քիւֆի արձանագիրը, որովհետեւ Մանուչարի ժամանակէն է, որ երկի եր Շաուրի, հայ մատենագրաց Ապուլսուար ըսածը, որ Անիի էմիր Եղաւ 1072ին : Այն արձանագրութիւնը կըցուցընէ թէ Անին դաշտի կողմէն գոցող աշտարակագարդ պարիսպը բուն Բ Սմբատայ շինածը չէ, հապա Շետտատները նորէն զինէր կամ միայն ամրացուցեր են զայն : Անկէ ետքը կուգայ մզկիթին քիւֆի արձանագիրը. և թեպէտ վրան նոյն էմիրին անունը կըգտնենք, սակայն արաբացի շարադրութենէն յայտնի է թէ այն անունը ոչ թէ շէնքը շինողինն է, հապա աւրուած արձանագրին սկիզբները յիշուած մէկուն, վասն զի ետեւէն այս բառերս կան. « Առ. քազաւորութեամբ, » և այլն. և թեպէտ յատուկ անունը չկայ, բայց Շահնշահ մականունը գրուած է, որ կըտրուէր՝ ըստ իմ գիտցածիս՝ միայն Անույ այն էմիրին գոր Վրացիք վաղնտեցին անկէ 1174ին : Ապա ուրեմն իրաւունք ունիմ կարծելու թէ այն մզկիթը շինել տուողը այս Շահնշահը կամ Ամիրշահն է :

Այս ցանկիս մեջ երրորդ պէտք է դնել Քէյ Սուլթանին արձանագիրը, որուն բուականը շատ աղէկ պահուած է, թեպէտեւ անուանի նախագրութիւն մը չունի, բայց մինչեւ իր առեւնը ճանչցուած Պենի-Շետտատներուն ցանկին մեջ անուն մը կանչցընէ, և կըցուցանէ թէ Վրացիք որ Անույ տիրէր էին 1174ին, հոն շատ առեւն չգիմացան : Անկէ ետքը կուգայ Զաքարիա արաբէկին արձանագիրը որ կարծեմ թէ 1257ին է : Ամենէն նորը Ապուսայիտ սուլթանինն է, վասն զի չորէքտասաներորդ դարուն 17 և 36 տարիներուն մեջ կիյնայ :

Կըվերջացընեմ այս յօդուածս՝ յառաջ բերելով Ահմետ Պեն-Մուհամմետ - Էլ-Լաֆէրիի Նիկիարիս-բանէն հատուած մը որ Անույ պատմութեան կըվերաբերի, և ոչ երբէք նրատարակուած է, թեպէտեւ Անույ Մէլիք Շահէն պաշարուելուն վրայ օգտակար տեղեկութիւններ կուտայ՝ ականատես վկայէ մը լսած ըլլալով : Սէյճուգեանց ցեղին պատմութեանն որ կըհասնի, Ալիապանի քազաւորութեանը վրայ այսպէս կըխօսի.

« Խօճայ Պիհամբայի (Աննմանին) կտակին մեջ

supposer que parmi les habitants d'Ani il y avait beaucoup de Persans, et c'est à eux que s'adressaient les ordres écrits dans leur langue, que les murs des édifices d'Ani nous ont conservés pendant tant de siècles.

En même temps cet aperçu historique nous permet de classer chronologiquement les inscriptions que nous avons recueillies, et dans ce cas la première place doit être donnée à l'inscription coufique copiée par M. Abich, puisqu'elle est du temps de Manoutchar, fils de Chaour, l'Aboul-Sévar des auteurs arméniens, qui fut émir d'Ani en 1072; elle nous prouve aussi que le mur flanqué de tours, qui borne Ani du côté de la plaine, n'est plus le mur de Sembat II, mais qu'il a été reconstruit ou du moins fortifié par les Chaddad. Puis vient l'inscription coufique de la mosquée, et quoique nous y lisions le nom du même émir, il est clair, par la contexture de la phrase arabe, que ce nom devait appartenir non au constructeur de l'édifice, mais à quelque mention contenue dans le commencement de l'inscription, malheureusement détruit par le temps, car il est suivi des mots : « sous le règne, etc. » et quoique le nom propre y manque, on y lit le titre de Chahan-Chah, roi des rois, qui n'est donné, autant que je sache, qu'à l'émir d'Ani, qui en a été chassé par les Géorgiens en 1174; j'ai donc tout lieu de croire que c'est ce Chahan-Chah, qui est le constructeur de cette mosquée.

La troisième place doit appartenir, dans cette liste, à l'inscription de Kei-Sultan, dont la date est si bien conservée, et quoiqu'elle contienne une prescription peu remarquable en elle-même, elle ajoute un nouveau nom à la liste des Béni-Cheddad connus jusqu'à sa publication, et fait voir que les Géorgiens qui s'emparèrent d'Ani en 1174 ne purent s'y maintenir longtemps. Puis vient l'inscription de l'atabek Zikéria, que je crois être de l'an 1237, comme je viens de l'exposer ci-dessus; enfin la plus moderne est celle du sultan Abou-Saïd, car elle ne peut tomber qu'entre les années 17 et 36 du XIVe siècle.

Je terminerai cet article en citant un passage du Nigaristan, d'Ahmed-ben-Mouhammed-el-Gaffary, qui a trait à l'histoire d'Ani, et qui n'a jamais été publié, quoiqu'il nous fournisse des détails intéressants sur le siège d'Ani par Mélik-Chah, raconté par un témoin oculaire. Etant parvenu dans la section qui traite de la dynastie des Seldjoukides, au règne d'Alp-Arslan, notre auteur dit :

« Puis il est rapporté dans le testament du Khodja

ըստած է թէ 456ին (Ք. թ. 1063) Ալփասլան սուլթանը Խորասանէն Ռում երթալու ճամբայ էլաւ. բայց երբոր Վրաց երկիրը հասաւ, դէպ ի Ռում գնաց Եւ Մելիք Շահ շահգատէին յանձնեց որ Վրաց քաղաքորութիւնը ջնջէ. վերջը երկու գետ ունեցող (ախրուախ) քաղաք մը հասաւ որ խիստ ամուր էր ու խիստ բարձր դիրք մը ունէր, շատ մը ջրով պատած էր, Եւ անունն էր *Բնակութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու* : Երկրին բոլոր քահանայներն ու կրօնաւորները հոն ժողովուր էին, Եւ կըսէին թէ այն քաղաքը քրիստոնէից մէջ սուրբ կարծուած տեղերէն մէկն է. իսկ Վրացիք գրեթէ ամենքն ալ քրիստոնէայ էին : Դիտեցին տեսան որ ճիսար զօրքը քաղաքին պարիսպներուն շերտաւ մօտեցաւ, հետեակ զօրքն ալ անկարելի էր որ այն բոլորամէն աշտարակներուն վրայ ելլէր : Ասոր վրայ շահգատէն շատ տրտմեցաւ. վասն զի այն քաղաքը բողոք էրբայը՝ առանց բնակչաց վնաս մը հասցընելու, իրեն շատ ծանր կուգար. սուլթանին ալ աղաչելը որ մնացած զօրքը դրկէ՝ դիւրին բան չէր : Եւ թէ որ մէկ կողմանէ, պատերազմը օգուտ մը չընէր Եւ հետեանք մը չունենար, ուրիշ կողմանէ մեծ ամօք էր. « Եթէ բաղդը քաղաքին դռները չբանար : » Այսպէս ըսի իրեն. « Հոգ մի՛ ընէր, վասն զի ինքնակալաց պիտոյքը ուրիշներու պիտոյքէն տարբեր կերպով կըլցուին, Եւ հասարակաց մարդկանց պիտոյիցը նման չեն : » Յիրաւի, էթէ իրենց բաղդը ուրիշներու բաղդին նմանէր, Աստուծոյ օգնութիւնը հետերինն չէր ըլլար. անոնց մեծութիւնը չէր յայտնուէր, ժողովուրդք ալ անոնց գլուխ չէին ծռէր Եւ անոնց հրամանները չէին կատարէր : »

« Երկրորդ օրը պատերազմի պատրաստութիւն տեսնուեցաւ. լաստեր շինեցին, որով հետեակ զօրքը Եւ քաջերը խրամը անցան. մեծ արիւթիւն ցուցուցին, ալ զործը հետեանք մը չունեցաւ. Եւ շատ քաջ մարդիկ մեռան : Շահգատէն առանց իմ գիտնալուս յանդուգն գործոյ մը մեռք զարկաւ. իր պահանդիրները հետն առած պարսպին կլոր աշտարակներուն մօտեցաւ, ուսկից սկսան հանգոյց ըրած ջուհանքներ նետել, այնպէս որ կրնային զինքը մեծ վտանգի մէջ ձգել. բայց ամենակարողն Աստուած պահեց զինքը, Եւ քաղաքէն հեռացան : Այս դիպուածս որ լսեցի՝ զարմանքն ու վախը զիս առին, Եւ չէի գիտէր թէ ինչ խորհուրդ տամ. մէյ մըն ալ սաստիկ հով մը փրքաւ՝ սաստիկ տեղատարափով. երկինքը այնպէս մթնցաւ որ բոլոր աշխարհ խառարի մէջ մնաց. այնպէս սոսկալի գետնաշարժ մը եղաւ որ կարծես թէ վերջին դա-

Bihamta (l'incomparable), que l'an 456 (1063, de J.-C.) le sultan Alp-Arslan partit du Khorasan pour Roum; mais quand il arriva sur le territoire géorgien, il se porta vers Roum et confia l'épuration du royaume de Géorgie au chah-zadeh Mèlik-Chah, qui s'y porta; il parvint enfin à une ville *bifluviale*, qui avait une position très-forte et très-élevée; elle est entourée d'une grande masse d'eau, et le nom de cette ville était *résidence de la Vierge Marie*; tous les prêtres et les moines du pays y étaient rassemblés, et l'on disait que cette ville était l'un des endroits réputés saints parmi les chrétiens; quant aux Géorgiens, ils étaient presque tous chrétiens. Après une reconnaissance préalable, il devint évident que la cavalerie ne pouvait s'approcher des murs de la ville, et qu'il était impossible à l'infanterie d'en escalader les tours rondes. Ceci affligea beaucoup le chah-zadeh; car abandonner cette ville sans occasionner aucun dommage aux habitants de la contrée, c'était une chose très-fâcheuse; s'adresser au sultan pour le prier d'envoyer le reste des troupes, n'était pas non plus sans difficulté. Et si, d'un côté, le combat ne présentait aucun profit et n'amenait aucun résultat, d'un autre, la honte était grande; « Si le sort ne se chargeait d'ouvrir les portes de la ville. » Je lui dis ainsi : « Ne t'inquiète pas, car les besoins des potentats sont autrement comblés que ceux des autres et n'ont aucun rapport avec les actions des autres humains. En effet, si leurs destinées ressemblaient à celles des autres, l'aide de Dieu ne les aurait pas accompagnés; leur grandeur ne se manifesterait pas, et les peuples ne courberaient pas la tête devant eux et n'exécuteraient pas leurs ordres.

« En un mot, le jour suivant on fit des préparatifs et des dispositions pour le combat, on construisit des radeaux sur lesquels l'infanterie et les braves passèrent le fossé; ils firent preuve d'une grande ardeur, mais qui n'eut aucun résultat, et beaucoup de braves cessèrent d'exister. A mon insu, le chah-zadeh commit une imprudente hardiesse : accompagné de ses gardes, il s'approcha des tours rondes du mur, d'où l'on commença à lancer des cordes à nœuds coulants (lasso), de manière qu'on pouvait craindre qu'il n'en résultât un grand danger pour lui, mais le Dieu tout-puissant l'en préserva et l'on s'éloigna de la ville. Quand cet événement fut connu, l'étonnement et le doute s'emparèrent de mon esprit, et je ne savais plus quel conseil donner, quand tout d'un coup il s'éleva un vent accompagné d'averse; le ciel devint noir, de manière que tout l'univers fut dans l'obscurité; on ressentit un grand tremblement de terre, comme

տաստանի օրն էր : Երբոր այն աղետալի դիպուածն անցաւ եւ աշխարհս նորէն լուսաւորուեցաւ, տեսայ որ պարսպին արեւելեան մասը խրամին մէջ փլեր է, պարիսպները ընկեր են եւ խրամն ալ լեցուեր է, այնպէս որ զինուորները առանց դժուարութեան միջնաբերդը մտան, բոլոր մէջի եկեղեցիներն ու վանքերը այրեցին, եւ զրեծէ բոլոր քրիստոնեաները մահմետական եղան : »

Փետրուարի, 10/22 Սեպտեմբեր 1849 :

Ն. ՀԱՆԻԿԵԱՆՅ :

Թարգմանեաց

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Աշակերտ Հայկազեան Վարժարանին :

si c'était le jour du jugement dernier, enfin quand cette catastrophe fut passée et que l'univers s'illumina de nouveau, je vis que le côté oriental des fortifications s'était écroulé dans le fossé, les murs étaient démolis et le fossé comblé, de manière que les soldats entrèrent sans difficulté dans la forteresse, dont toutes les églises et tous les monastères furent brûlés, et presque tous les chrétiens devinrent musulmans. »

Saint-Petersbourg, 10/22) septembre 1849.

N. KHANIKOF.

Traduction

de M. JEAN CALOUSTIAN

Élève du Collège National Arménien.

ՄՈԼԴԱՎԻԱՅ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ԻՐԱՆՈՒՆԲՆԵՐԸ.

Մօտերս Փարիզու ֆրէս ըսուած օրագրոյն խմբագրաց մէկը Պ. Իսիտոր Փանկն մեր Մոլտաւիա բնակող ազգայնոց վրայ յետագայ յօդուածն հրատարակեց, որով անոնց իրաւունքը կը պաշտպանէ. այսինքն կըսէ թէ պէտք է որ Մոլտաւիոյ Հայերըն եւս Վալաքիոյ Հայոց պէս երկիր եւ ուրիշ ստացուած զեւելու իշխանութիւն ունենան :

« Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ մէջ շատ մը այլ եւ այլ դասանանքի տէր ժողովուրդներ կան. մէք կը խնդրեմք որ ամենն ալ նոյն իրաւունքները վայելեն զոր Մոլտաւիացիք եւ Վալաքիացիք կը վայելեն : Այս ազգերէն մէկը, Հայոց ժողովուրդն է, որոյ վրայ մասնաւորապէս պիտի խօսիմք, ոչ եթէ ուրիշներէն աւելի իրաւունք մը ունենալուն համար, վասն զի քաղաքական հաստատակցորդ իրաւանց մէջ աւելի եւ պակաս չկայ, այլ որովհետեւ ինքը քաջութիւն ունեցաւ իւր իրաւունքը զօրաւոր կերպով պաշտպանել եւ չբողոյ որ մոռցուի. անկէ զատ գաղղիական ազատ լրագրութեանն համակրական պաշտպանութիւնն իսկ ուղղակի խնդրեց : Ուստի այս իրաւունքներն այսօրուան օրս ուրիշ իրաւունքներէն վեր կը դնեմք. թէպէտ եւ մէք միտքն ու վախաքն է ամեն քրիստոնեայ եւ անքրիստոնեայ ժողովրդոց իրաւունքները պաշտպանել :

« Ասկէքանի մը ամիս առաջ՝ Մոլտաւիացոց Զըմպրու ըսուած լրագիրը նորահաստատ Սքրիպան արքիմանտրիտին գրած հատուած մը հրատարակել էր, որով Հայոց ընկերութիւնը սաստիկ կը նախատեր ու

LES DROITS DES ARMÉNIENS EN MOLDAVIE.

Dernièrement un des rédacteurs de la *Presse* a inséré dans ce journal l'article suivant concernant les Arméniens de la Moldavie. Il y prend la défense de leurs droits, c'est-à-dire il démontre que les Arméniens de la Moldavie aussi devraient avoir comme les Arméniens de la Valachie, le droit d'acheter des immeubles.

« La Moldo-Valachie contient plusieurs communions dissidentes : nous demandons qu'elles jouissent toutes des mêmes droits que les Moldo-Valaques. Parmi elles, il y en a une que nous signalerons spécialement aujourd'hui ; c'est la communauté arménienne. Ce n'est pas qu'elle ait plus de droits qu'une autre : il n'y a pas de plus et de moins en matière d'égalité civique ; mais elle a eu le bon esprit de plaider énergiquement sa propre cause, de ne pas se laisser oublier ; elle invoque elle-même, directement, l'appui sympathique de la presse française libérale. Ce sont là les raisons de notre préférence d'aujourd'hui. Il va sans dire que nos arguments et nos vœux s'appliquent à toutes les croyances, chrétiennes et non chrétiennes.

« Une feuille moldave, *Zimbru*, avait publié, il y a quelques temps, un article de l'archimandrite néophyte Scriban, où la communauté arménienne était vouée à la haine et au mépris. Cette injuste agression n'est pas

վար կըզարներ : Բայց այս անիրաւ գրպարտութիւնն առանց պատասխանատուութեան չմնաց : Աստղ Դանուբեան ազատ լրագիրը սաստիկ բողոք ցրաւ, զոր արժան կըհամարիմք հոս դնել համառօտիւ :

« Հայք, կըսէ, ամենայն ուրեք ուր որ բնակութիւն հաստատուէ են, իրենց հայրենասիրութեանն ու հպատակութեանն շնորհիւ ցուցնելէնէտ չկեցան : Նոյն իսկ Մոլտաւիոյ մէջ, ուր ուրք հարիւր տարիէ աւելի է որ կըբնակին եւ ուզողը բող. Ն. Սուգո իշխանին 1849ին հրատարակած Մոլտաւիոյ Սահմանագրութեան կամ Մ. Կուսիին 1854ին հանած աշխարհագրութեան մէջ նայի, կըտեսնէ որ Հայոց այս երկրին մէջ հաստատուիլը շատ աւելի առաջ է, ինչպէս որ Հայր Սքրիպան իսկ կըսէ, իշխանութիւնն այլ այն ատենը տարբեր սահմանագրութեան վրայ հաստատուէր էր (1551ին Պօկտան Տրակօշին իշխանութեան ատենները) եւ Հայք ան յայլ եւ այլ տարերաց կազմեալ զանգուածին մասունքն էին ուսկիցայս կարգաւորութիւնսեղաւ. ուստի մարդը կըբնար իրենց երկրցի ըլլալու իրաւունքը զլանալ :

« Իսկ բարոյական եւ քաղաքական վիճակնուն եւ ցըցուցած վարքին հանար՝ պատմութիւնը մեզի կըվկայէ քէ այլ եւ այլ տերութիւնք հաճեցան իրենց խեղը, աշխատասիրութեան եռանդն ու իրենց բարուց կանոնաւորութիւնը գովել : Պ. Թ. Գօրթեսգոյին 1852ին հրատարակած ժամանակագրութեան պատմական վկայութեանց մէջ շատ մը իշխանական հրովարտակներով Հայոց տրուած արտօնութիւններն են կըգտնուին, նոյն իսկ անոնց որ Ետքերը Աստրիայէն եկած են, հետերնին ամբաւ հարստութիւն բերելով, զոր գլխաւորապէս երկրագործութեան եւ անասուն դարմանելու արուեստները ծաղկեցընելու գործածէր են :

« Թէ եւ Ետքը այս արտօնութիւնները կորսուեցան, Ֆանարիօքներուն պատճառաւ, սակայն Հայք իրենց քաղաքացեաց պէս հասարակաց պարտքերը կատարելէն վայրկեան մը Ետ չկեցան : Իրենց սկզբնական եւ բարձրագոյն դպրոցներուն մէջ 1841ին գեղեցիկ բարեկարգութիւններ դրուեցան, Մոլտաւիացոց ուսումնարաններուն նման, որով եւ իւրաքանչիւր աշակերտ պարտաւորեցաւ մոլտաւերէն լեզուն եւս սովորելու : Վերջապէս իրենք ամենայն կերպով կըշահան երկրին բուն բնակչացը հետ մտքով ու սրտով միանալ, անոր յառաջադիմութեան միջոցները դիւրացընել եւ խրախուսել : Ամեն ժամանակ իրենք զիրենք հասարակաց հայրենացը մասնակից սեպեր են, եւ հին Սուչովա քաղաքին մէջ մինչեւ ցայսօր շահացէր են Մոլտաւիացոց ազգութիւնը պահել :

« Թէպէտ եւ մեր խորհրդածութիւնները զօրաւոր են

restée sans réponse. *L'Étoile du Danube*, journal libéral, a inséré une énergique protestation que nous croyons devoir analyser.

« Les Arméniens, y est-il dit, n'ont cessé de donner, partout où ils se sont établis, des preuves de leur patriotisme et de leur esprit de tolérance. En Moldavie même, où ils sont établis depuis plus de huit siècles, que l'on consulte la *Statistique de la Moldavie*, publiée en 1849 par le prince N. Soutzo, ou la *Géographie* de M. Gousti, publiée en 1854, on se convaincra que l'établissement des Arméniens dans ce pays remonte bien au-delà de l'époque où, selon le dire du Père Scriban lui-même, la Principauté s'est constituée en État distinct (sous Bogdan Dragosche, vers l'an 1351). Les Arméniens faisaient partie de l'agglomération d'éléments divers d'où est sortie cette organisation. On ne saurait donc leur contester la qualité d'indigènes.

« Quant à leur conduite morale et politique, quant au rôle qu'ils ont joué, l'histoire est là pour établir que les divers gouvernements se sont plu à louer leur intelligence, leur assiduité au travail, la régularité de leurs mœurs. Parmi les documents historiques publiés en 1825 dans la *Chronique* de M. Th. Codresco, on trouve, consacrés par de nombreux *chrysoboules* princiers, les privilèges qui leur furent accordés, même à ceux d'entre eux qui vinrent plus tard de l'Autriche avec des capitaux considérables, qu'ils employèrent principalement à développer l'industrie agricole et à l'élevage du bétail.

« Quoique ces privilèges aient été abolis plus tard, à la suite des persécutions provoquées par les Famariotes et favorisées par les préjugés, les Arméniens n'ont pas cessé un instant de contribuer, comme tous leurs concitoyens, aux charges publiques. Leurs écoles élémentaires et supérieures ont subi, en 1841, d'heureuses modifications, analogues à celles qu'on a introduites dans les établissements roumains proprement dits; l'étude de la langue roumaine y a été rendue obligatoire pour chaque élève; enfin, tout ce qui pouvait aider à la fusion des sentiments et à l'assimilation des tendances est soigneusement encouragé par eux. En toute circonstance, ils se sont montrés du côté de la patrie commune. Dans l'ancienne ville de Soutchowa, ils ont jusqu'aujourd'hui contribué à la conservation de la nationalité roumaine.

« Les considérations que nous venons de résumer sont

սակայն մեր կողմանէ եւս քանի մը ուրիշ տեսութիւններ աւելցնենք :

Վալաքիոյ, եւ Պեսարապիոյ այն մասին մէջ զոր Ռուսք ետ դարձուցին , բնաւ այն արգելքները չկան զոր Մոլտաւիոյ մէջ մշտնջենաւոր ընել կուզեն . վասն զի Հայք հոն երկիր գնելու ազատութիւն ունին եւ շատ մը ստացուածոց տէր են : Արդ ինչպէս նոր դրութիւն սահմանադրութեան մէջ այս իրաւունքները ունեցողներուն ձեռքէն պիտի յափշտակուին , եւ անոնց պիտի չտրուին որ դեռ գուրկ մնացեր են անոնցմէ : Ի՞նչպէս այս իրաւունքները Ռուսաց, Յունաց, Սերվիացոց պիտի տրուին ' եւ հռովմեական, անգղիական եւ հայ դաւանանքն ունեցողներուն պիտի չտրուին , այն ազգաց որ ' շատ ժամանակ չկայ որ արիւնքին բաւեր եւ եւ այնչափ միլիոններ վատնեցին Մոլտաւիացոց եւ Վալաքիացոց հայրենիք մը տալու համար : Այն պատուական հայրենակիցներն որ 1848ին ազգային յեղափոխութիւնը կրկնազմէին եւ հիմա արտարանքէն ետ կանչուած են, իրենց յայտարարութեան քսան եւ վեցերորդ յօդուածին մէջ գրեր էին՝

բազմաթիւն իրաւունքս ամենայն հայրենակցաց մերոց զոր քրիստոնէական հաւատս եւ գաւանիցին :

Այս ազատութիւնը յունադաւանից կոյր կարծեացը անտանելի կերեւեալ , ուստի եւ Հայք Սքրիպանը այս անգամ նորէն գործակից եղաւ անոնց :

Այս յայտարարութեան մէջ բառ մը կայ որ պետք է ջնջել , այսինքն *զոր հաւատս եւ գաւանի* ըսելու է :

Պետք չէ որ արդի Տերութիւնը հարցնէ քի մարդ ինչպէս կը հաստայ, այլ ինչպէս կը վարուի : Կրօնական խնդիրները քաղաքական եւ բարոյական ընթացքէն բոլորովին բաժնուած պիտի ըլլան , եւ Տերութեան օրէնքը քաղաքացիս միայն պիտի ձանաչէ . անա այս վարդապետութիւնները միայն պետք է ամեն տեղ ամեն բանէ վեր սեպել , մասնաւորապէս Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ պէս նորածին Տերութեան մը մէջ : Մեր Հայոց իրաւացի բողոքները չէ քի անոր համար պաշտպանեցին իբրոյս զի իրենք այսպէս կամ այնպէս են , այլ որովհետեւ այս ժողովուրդը առաքինի եւ աշխատասեր ժողովուրդ մըն է : Նոյն իսկ ի Դաղդիա , Փարիզումէջ ուր երկու վարժարան հաստատուեցին , չեն կրնար հանգիստ ունենալ (հռովմեական) եկեղեցականաց հալածանքներուն պատճառաւ , վասն զի վարժարաններուն վրայ կը նախանձին եւ ամեն ջանք կընեն անոնց մէջ շփոթութիւն ձգելով վատեցուցանել ' երբոր չեն համարձակիր յայտնապէս անոնց վնասել :

Ուստի կը փափաքիմք որ ամեն դաւանանքի տէր ժողովուրդներն իրենց իրաւունքները պահանջեն , բայց ոչ քի ամեն մէկը իրեն համար միայն , այլ իւրաքանչիւր

puissantes; nous en ajouterons, pour notre compte personnel, d'un autre ordre.

Dans la Valachie, dans la partie de la Bessarabie qui a été cédée par les Russes, les exclusions qu'on voudrait perpétuer en Moldavie n'existent pas : les Arméniens y jouissent du droit d'acheter des terres, et en fait possèdent de nombreux immeubles. Comment, dans la future constitution, dépouillerait-on de ce droit ceux qui l'ont et le refuserait-on à ceux qui en sont encore privés? Comment pourrait-on le reconnaître aux Russes, aux Grecs, aux Serviens, et le refuser aux dissidents catholiques, anglicans, arméniens, aux nations qui ont versé naguère leur sang et dépensé tant de millions pour rendre une patrie aux Moldo-Valaques? Les honorables patriotes qui formaient en 1848 le parti national, et qu'une mesure réparatrice vient de rappeler de l'exil, avaient inscrit dans le vingt-sixième article de leur programme : *Droits politiques à tous nos compatriotes, à quelque rit chrétien qu'ils appartiennent.* C'était beaucoup en face des prétentions aveugles du parti orthodoxe, dont le Père Scriban vient encore de se rendre l'organe; mais c'est trop peu encore.

Il y a un mot à effacer dans cette déclaration; il faut dire : *à quelque rit* qu'ils appartiennent.

L'État moderne ne doit pas demander comment on croit, mais comment on agit. Les questions religieuses doivent être absolument séparées de la sphère politique et morale; la loi de l'État ne doit connaître que des citoyens; telles sont les doctrines qu'il faut faire prévaloir partout, et particulièrement dans un État en éclosion, comme la Moldo-Valachie. Nous avons soutenu aujourd'hui les équitables réclamations des Arméniens, non parce qu'ils sont tels, mais parce qu'ils forment une race probe, laborieuse. En France même, à Paris, où ils ont fondé deux collèges, ils ne sont pas à l'abri d'une certaine persécution cléricale, jalouse de la prospérité de leurs établissements, et s'efforçant de les décourager par des tracasseries, quand elle ne peut leur nuire ouvertement.

Nous voudrions voir toutes les minorités religieuses réclamer, non pas chacune pour soi, mais chacune pour toutes, et n'appuyer point leurs sollicitations sur d'an-

ամենուն համար, եւ յոյսերին հին արտօնութեանց ուսայ եւ սյլ բոյսութեանց վրայ չդնեն, հապա խղճմտանքին անկապտելի իրաւանց վրայ. մարդուս անունը միայն բաւական է ուրիշ ապացոյցներ եւ ուրիշ հշաններ աւելորդ սեպելու :

Մեր Հայոց խնդիրքներէն յորդորուած այս դիտողութիւնս ըրինք, ուստի եւ անոնց մտքին ու կարծեացը ամենայն կերպով համաձայն ենք : Թող ուրեմն ընդհանուր եւ բնական իրաւանց վրայ հաստատեն իրենց իրաւունքը. որչափ իրենց անձնականը չփրցտուն, այնչափ աւելի իրենց անձնասիրութիւնը քիչ կասկածելի եւ իրենց իրաւունքը աւելի պարզ պիտի ըլլայ ցոյցներէ, աւելի դիւրին պաշտպանել եւ աւելի վստահ օգնականներ գտնել : Բաւական չէ արդարութիւնն իր կողմն ունենալ, պետք է անոր ամեն պայմաններն եւս յանձն առնուի :

ciens privilèges, sur des concessions locales, mais sur les imprescriptibles droits de la conscience; la seule qualité d'homme dispense d'autres arguments, d'autres titres.

Cette observation nous est suggérée par la requête même des Arméniens dont nous nous sommes fait l'écho, et dont nous épousons chaleureusement les pensées; qu'ils se placent sur le terrain du droit général et naturel; moins entachées d'individualisme, leurs vues seront moins suspectes d'égoïsme; leur cause sera plus simple à exposer, plus facile à défendre et plus assurée d'auxiliaires. Ce n'est pas assez d'avoir la justice pour soi, il faut en accepter toutes les conditions.

Ուրիշի պնակին սպասողը շատ անգամ անօրի մնալն չափ առնելու է :

Կամիլն ու կարող լինելը մէկ է. ով որ երկայնատուրիւն ունի, յաջողելուն ջտարակուսի :

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ.

Դադողոյ, մանաւանդ քեւրոպիոյ մայրաքաղաքին այստարուան հանդիսարանը՝ Հայոց սրտին մէջբաղցր ու անջնջելի յիշատակ մը պիտի բողոս եղեր, հինգ միլիոն ժողովրդեան անունը իւր մէկ ներկայացուցչին անուամբը պսակելով : Ազգերնուս ըրած այս յաղթանակին մէք եւս առաջիկայ էինք, եւ որպէս մէք սիրտը բնոյաց այն ցանկալի օրը; տարակոյս չունիմք որ բոլոր մէք համագգեաց սրտերն եւս մէք գգացմանը հաղորդակից պիտի ըլլան ցնծութեամբ : Ի՛նչպէս կընխար մէք ոգին երբ կըտեսնէինք որ չորս դարէ ի վեր ուրիշի անուանը տակ բաժնուած ճղրուած, մանաւանդ քեւրոսուած ժողովուրդ մը՝ այսօր իւր մէկ անդամոյն ձեռօքը ոչ միայն իւր անուանը վառքը կըստանար, հապա նաեւ իր հզօրագոյն տեսարցմէ մէկն եւս, եւրոպիոյ ամենէն մեծ ժողովուրդը, իւր անուանը հովանայն կըկարօտէր :

M. JEAN AÏVAZOVSKY.

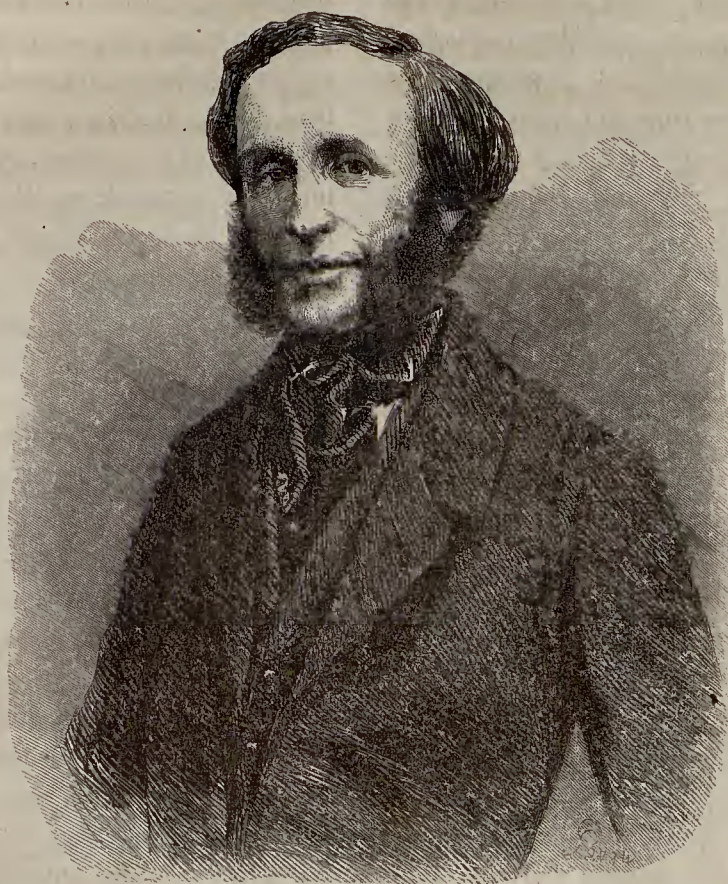
La dernière exposition de la capitale de la France, et nous pouvons dire de l'Europe, devait laisser un souvenir bien doux et ineffaçable dans la mémoire des Arméniens; elle devait couronner un peuple de cinq millions d'hommes dans la personne de son représentant. Nous avons été témoin de ce triomphe éclatant de notre nation, et, par les battements de notre cœur en cet heureux jour, nous jugeons de la part que doivent prendre à notre joie tous les vrais patriotes. Comme nous avons tressailli en entendant proclamer une nation démembrée depuis quatre siècles, dont le nom même s'est perdu dans celui de ses conquérants. Mais aussi ne vient-elle pas de reconquérir sa gloire; n'a-t-elle pas vu le plus puissant de ses maîtres, le peuple le plus considérable de l'Europe, revendiquer, comme sien, l'un de ses enfants et lui emprunter l'appui de son nom?

Մեծ էր այս յաղթանակը հարստահարեալ ժողովրդեան մը համար, յաղթանակ յաւերժայիշատակիւր տարեգրութեանցը մէջ, յաղթանակ՝ որով կարծես քե հպատակութիւնը իշխանութենէն իւր վրէժն կառնուր, ոչ սուսերբ՝ այլ այնպիսի զինուր, որ ոչ էրէ ժահահոտ արեամբ կը վայլի, հապա բնութեան ամենէն սքանչելի գուներովը :

Ո՞վ էր այս ազգիս ակոյեանը. ո՞վ էր այս զարմանալի գեները շարժողն, ու փոքր ազգի մը հետ մեծա-

Quel triomphe, en effet, pour un peuple conquis! Triomphe à jamais mémorable dans ses annales; triomphe par lequel le sujet semble avoir voulu se venger du maître, non l'épée à la main, non par le sombre aspect du sang répandu; mais en demandant à la nature, pour seule arme, ses plus riantes couleurs.

Quel est donc ce héros, ce noble champion? Quel est cet admirable guerrier qui a su faire remporter la

Յովհաննէս Աղա Ալվազովսքի. — M. Jean Aïvazovsky.

տարած ու ամենաճոխ ազգի մը անուան էս յաղթանակողը. — ԱՅՎ.ԱՂԱՎ.ԱՒՆ. :

Կայ ճշմարիտ Հայու սիրտ մը որուն ծանօթ, մանաւանդ քե սիրելի ջրղայ այս փառաւոր անունը : Սկեդեցի, վարժարանը, դպրոցիւնը, գեղարուեստը Հայաստանեայց այս դարուս՝ քանի քանի յիշատակներ ունին կը վայելեն, է, վայելեցեն այս անուամբ կնքուած :

Այս անուան, որով էս Ազգիս անուանը փառք էր ողերկուց Հարազատաց վրայ հայրենեաց ունեցած սերն ու երախտագիտութիւնն էս մեծ է : Ստեպ ստեպ բախտնամբ կը լսեմք ու կը լսեմք մեր՝ կենսագրական ծանօթութիւն մը տալ իրենց վրայ : Այլ ժամանակ է

victoire à une poignée de combattants, qui a su la faire marcher de pair à côté des nations les plus nombreuses et les plus puissantes? — Aïvazovsky.

Nom illustre! Est-il un cœur vraiment arménien qui ne le connaisse et ne le chérisse? Église, écoles, lettres, beaux-arts, n'a-t-il pas imprimé partout son cachet? L'Arménien d'aujourd'hui ne retrouve-t-il pas son souvenir à chaque page de son histoire?

Mais aussi la reconnaissance et l'amour de la nation sont acquis à ce nom auquel nous devons tous les jours une nouvelle gloire. Que de fois n'avons-nous pas été prié avec instance de donner sur les frères Aïvazovsky quelques notices biographiques? Il est temps de nous rendre

որ իրենց խնդիրքը կատարել սկսիմք : Եւ սկսիմք մեր գեղարուեստից ակտյեանեն : Ուրիշ անգամ Դպրութեանց ու եկեղեցոյս ակտյեանին Էս ԴԱՐԻՆԵՆՎԱՐԻ ԴԱՊԵՏԻՆ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ Աղանիս անունը մըմնջեց ու դեռ պիտի մըմնջէ, այնչափ աւելի բերկրութեամբ՝ որչափ որ յայտնի է իւր ունկնդրացն ու վերժանողացը, որ անոր անուամբն է որ իւր քեները բռնած են, կըգործանան ու կըփայլին :

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՂԱ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ ծնած է յ17 (29) յուլիսի 1817, Խրիմու Քեֆէ կամ Թեոդոսիա քաղաքին մէջ : Այն ինչ մանկական փափկիկ մատուցը կարող եղան մատիտ ու վրձին բռնել, պատկերահանութեան ունեցած հրաշալի տաղանդն ու յարմարութիւնը երեսն ելան. այնուհետեւ չորս դին պատած Խրիմու գեղածիծաղ դաշտերը, կանաչագարդ լեռները, գեղեցկանիստ բլրակները, գեղածովի ծովը, կանգուն ու կիսաւեր եկեղեցիք Էս անոնց հնաւանդ պատկերներն ու քանդակները մէյմէկ գեղեցիկ ու սիրելի օրինակներ դարձան պատանւոյն նկարչութեան բնատուր իղմն ու ակործակը յագեցընելու, վառվըռուն ու ստեղծիչ հանճարը զբաղեցընելու :

Գեղարուեստից գրեթէ ամեն ճիւղին մէջ ունեցեր էր Հայոց ազգը Էս ունի տակաւին քաջարուեստ ճարտարներ, նկարիչ մը՝ ծովանկար մը, դիտակագիր մը կըպակսեր իրեն իւր փառաց պսակն ամբողջացընելու : Օր մը Հայասէր ռուս ազնուականին մէկը Քեֆէի մէջ ծուռ գալու ժամանակ կըտեսնէ մեր պատկերահան ծնած պատանեակն որ ափունքը քարի մը վրայ նստած ծովուն ալեկծութիւնը կընկարէ. այն քաշած մանկական նկարներուն վրայ կընիւնայ. կըմտածէ որ երէ պատանւոյն այս բնատուր հանճարը մշակելու կատարելագործելու միջոցները դիւրացուն, ոչ միայն իւր ազգին, ընկած ազգատոհմին, այլ նաեւ Ռուսաստանի, իւր հիւրընկալ հայրենեացը մեծ փառք ու պարծանք կըլլայ : Այս ազնիւ մտածութեամբ ճեռք կըդնէ վրան, կըպաշտպանէ, Էս 1835ին կայսերական հրամանաւ Էս հաճութեամբ զինքը Փերպուրկի Գեղարուեստից ձեմարանը կըմտցընէ յաշակերտութիւն :

Այվագովսքիի ջքնաղ հանճարն այնպիսի ընդարձակ ասպարեզ մը կըփնտռէր ինքզինքը ցուցընելու : Այլ անձուկ հորիզոնը փոխուեցաւ. հսկայաքայլ յառաջ երթալով՝ իրեն Էս իւր ազգատոհմին փառաւոր վիճակ պիտի պատրաստէ, քաղաքակցացը օգտակար պիտի ըլլայ : Վրան հազիւ երկու տարի անցաւ, երկրորդ կարգի արծաթի պատուանշան առաւ, Էս յաջորդ տարին 1836ին երկրորդ կարգի ոսկի պատուանշան, իսկ 1837ին առաջին կարգի մեծ ոսկի նշանին արծանացաւ, Էս կայսերական հրամանաւ

à ce désir. Commençons donc par notre champion des beaux-arts. Une autre fois la Colombe se glorifiera du nom du R. P. GABRIEL AÏVAZOVSKY le champion des lettres, avec d'autant plus de joie que, sans aucun doute, c'est à ce nom qu'elle doit d'avoir vu pousser ses ailes, de les voir encore aujourd'hui se fortifier et briller.

M. J. AÏVAZOVSKY naquit le 29 juillet 1817, à Théodosie, en Crimée. A peine ses doigts délicats purent-ils tenir le crayon et manier le pinceau, que ses grandes dispositions et son génie se révélèrent à tous les yeux. Les plaines verdoyantes, les sombres forêts, les riantes collines, la mer de Crimée dans son aspect grandiose, les églises debout et en ruines, leurs tableaux et leurs sculptures, tout servait de modèle à son intelligence vive et créatrice; partout son goût naturel pour la peinture trouvait à se satisfaire.

Dans toutes les branches des beaux-arts, la nation arménienne avait eu des artistes distingués, il lui manquait un peintre de marine et un paysagiste pour compléter l'auréole de sa gloire. Un jour, un noble russe qui portait beaucoup d'intérêt aux Arméniens, se promenant à Théodosie, rencontre notre jeune homme, assis sur le rivage, occupé à peindre une tempête. Surpris de son talent, il songe à lui fournir les moyens de cultiver et de perfectionner ce génie naissant. Il comprend que ce jeune homme ne peut manquer de relever sa famille déchue et d'en devenir l'orgueil; il comprend qu'en l'adoptant la Russie doit un jour se couvrir de gloire. Pénétré de cette pensée, il le prend sous sa protection, et en 1833, un décret impérial lui ouvre les portes de l'Académie des Beaux-Arts de Saint-Petersbourg.

Le génie d'Aïvazovsky attendait pour éclater une aussi vaste arène. L'horizon étroit s'agrandit à mesure qu'il avance à pas de géant, et bientôt il va se procurer à lui, ainsi qu'à sa famille, une position glorieuse; il va devenir le soutien de ses concitoyens. A peine deux années se sont écoulées qu'il mérite une médaille d'argent de deuxième classe; l'année suivante (1836), il obtient une médaille d'or de deuxième classe, et, en 1837, il est jugé digne de la grande médaille d'or de première classe. C'est alors qu'il reçoit de l'Empereur l'ordre de se rendre

Խրիմ դրկուեցաւ որպէս զի հայրենեացը ծովային տեսարանները նկարէ :

Երկու տարիէն 1839ին առաջին կարգի ՆԿԱՐԻՉ անուամբ պատուեցաւ, ձեմարանէն էլաւ, Է. 1840ին կայսերական ծախիւք Իտալիոյ Է. Ներսիսիոյ այլ Է. այլ կողմերն յուղարկեցաւ որպէս զի թէ բնութեան Է. թէ գեղարուեստից հրաշայիքը տեսնելով, դիտելով, մտածելով ու խօսակցելով, հանձարն ու արուեստը կատարելագործէ :

Սկսաւ այն ատեն Յովհաննու փառքն ու անունը օտար երկիրներ Է.ս. հռչակուիլ. ուր որ գնաց, ուսկից որ անցաւ, արուեստակցացն ու արուեստասիրացը զարմանքը գրաւեց իր հրաշայի հանձարովը : Վենետիկոյ գրատանը մէջ հանդիսացուցած պատկերները հարկ եղաւ որ տերութիւնը զինուորներով պաշտպանէ, այնչափ խուռն բազմութիւն տեսնելու կը վազէին : Հիմա այն զարմանալի տեսարանները Վենետիկոյ ազնուականաց հոյակապ պալատներուն գեղեցիկ զարդերն էն, ծանր ծանր գներով գնուած : Հռոմ Է.ս. անոր նկարները զարմանքով մը կը պահէ ու կը ցուցնէ : Իսկ Փարիզ՝ այս տարուան յիշատակին հետ ուրախութեամբ կը յիշէ այն անմոռանալի նկարիչը զոր ասկէ տասնըջորս տարի յառաջ ոսկի նշանով էր վարձատրած իւր հանդիսացուցած գեղանկար պատկերներուն համար, Է. դեռ Լիւքսանպուրի թանգարանին մէջ եղած հրաշանկար պատկերին վրայ զարմանալէն չղաղրիր :

Տարակոյս չկայ որ յօտար տերութեանց պատուեալ ու վարձատրեալ հանձար մը անվարձ ու անպատիւ չէր կրնար մնալ յիւրում տերութեան, մանաւանդ Ռուսիոյ պէս կայսերութեան մէջ՝ որ իրաւամբ ձեռնառու Է. պաշտպան անուանեալ է դպրութեանց, գիտութեանց Է. գեղարուեստից : Երբոր այնքան վարձիւք, զովութեամբք, փառօք ու կատարելութեամբք դարձաւ Յովհաննէս Ի Ռուսիա, իւր անունը ու հանձարոյն յիշատակները իւր տեղը բողոյով բոլոր Իտալիոյ ու Գաղղիոյ մէջ, Վենափառ Նիկողայոս կայսրը Սրբոյն Աննայի ասպետութեան երրորդ կարգի աստիճանն իրեն շնորհեց. վերջէն ալ փառաւոր հրովարտակաւ Ռուսիոյ ծովամարտիկ նաւաց նկարիչ անուանեցաւ ու Փերպուրկի Գեղարուեստից ձեմարանին Է.ս. Անդամ :

Յաջորդ տարին 1845ին ապրիլի 13ին Կոստանդին մեծ Գրքին հետ իբրեւ ուղեկից Կոստանդնուպոլիս գնաց, Է. ազգայինք իւր աստիճանին ու հանձարոյն արժանաւոր պատուով զինքն ընդունեցան : Անտի Երբոր յերկիր իւր դարձաւ՝ Խրիմու այլ Է. այլ քա-

en Crimée pour peindre les vues maritimes de son pays natal.

Deux ans après, en 1839, il est honoré du nom de peintre de premier ordre, et quitte l'Académie. En 1840, il est envoyé aux frais de l'Empire en Italie et dans les différentes contrées de l'Europe, pour étudier les chefs-d'œuvre de la nature et des arts, espérant trouver les moyens de se perfectionner encore dans la contemplation de ces merveilles et dans les conseils des artistes éminents de tous les pays.

A dater de cette époque, le nom d'Aïvazovsky commença à devenir célèbre, et sa gloire se répandit rapidement dans les pays étrangers. Partout où il passa, il s'attira l'admiration de ses confrères et des amateurs les plus difficiles. A Venise, l'autorité fut obligée de sauvegarder ses tableaux exposés dans la bibliothèque de Saint-Marc, tant était grande la foule qui accourait les admirer. Les vues admirables qu'il a peintes, alors achetées à des prix extraordinaires, sont aujourd'hui les plus beaux ornements des palais des nobles Vénitiens. Rome aussi a conservé et montre ses tableaux avec orgueil, et Paris, à l'annonce de la victoire de cette année, s'est rappelé avec joie ce peintre distingué qu'il a récompensé d'une médaille d'or, il y a déjà quatorze ans, et dont il a admiré le tableau au musée du Luxembourg.

Un génie ainsi honoré, ainsi récompensé par les gouvernements étrangers, ne pouvait rester sans récompenses, sans honneurs dans sa patrie adoptive, surtout quand cette patrie était l'empire de Russie, qui a mérité à si juste titre d'être nommé le soutien et le protecteur des lettres, des sciences et des arts. Aussi à peine Aïvazovsky fut-il de retour à Saint-Petersbourg, laissant partout derrière lui, en Italie et en France, les souvenirs de son nom et de ses talents, qu'il fut comblé d'honneurs, de récompenses et de gloire; l'empereur Nicolas lui décerna la croix de Sainte-Anne de troisième classe, et bientôt un décret impérial le nomma peintre de la flotte russe et membre de l'Académie des Beaux-Arts.

L'année suivante, 13 avril 1845, il accompagna, à Constantinople, le grand-duc Constantin. Là, il fut entouré d'honneurs par ses nationaux et accueilli avec un empressement digne de sa haute position et de son génie. De retour dans son pays, il se mit à peindre les vues prin-

դարձաց եւ. նաւանագոտից տեսարանները նկարելու զբաղեցաւ :

Երկու տարի ետքը 1847ին Ամստերտամի արքունական ձեմարանին Գեղարուեստից անդամ գրուեցաւ, եւ քիչ ժամանակէն Փերրպուրկի նկարչութեան ձեմարանին Վարժապետ կարգեցաւ. իսկ 1851ին Սրբոյն Աննայի երկրորդ կարգի ասպետ անուանեցաւ, եւ 1853ին Փերրպուրկի Աշխարհագրական Ընկերութեան անդամ : Այսպէս հետզհետէ նորանոր պատիւներէ ու վարձատրութիւններէ ետքը՝ նորագոյն փառքով մ'ալ իր հանձնարը պսակեցաւ, ազնուականութեան փառաւոր ու ցանկալի անունը յորդոց յորդիս արժանապէս ժառանգելով :

Արեւելեան պատերազմը իւր հրաշակերտից քիւշ շատ աւելցուց. Սինոպի սոսկալի նաւամարտին ահաւոր նկարը տեսնողները բաւական բառ չեն գտներ գովելու. Տեսնելուդ պէս՝ սոսկում մը կը պատէ գրեզ, կը գրէ մեզ անուանի գաղղիացի նկարիչ մը, չորս կողմդ հուր եւ ծուխ, եւ կարծես քէ դժոխտրովայն հրետից սաստիկաշունչ բնդմունքէն ու ջախջախած նաւերու ճարձատմունքէն ականջդ պիտի խլանայ :

Հաշտութիւնն որ եղաւ, ընտանեօքը եկաւ ի Փարիզ, Ռուսիոյ դեսպան վեսմափայլ Քիսելեվ կոմսը զինքը իբրեւ պարծանք իւր տերութեանը Վեսնափառ Նափոյեռն կայսեր եւ կայսերուհոյն ներկայացուց : Կայսրը յետ սիրալիք ընդունելութեան, « Լսեր եմ, ըսաւ մեր ճարտարին, եւրոպական դարձած անունդ, եւ նկարներուդ տեսութեանը կը փափաքիմ. հարկաւ քանի մը հատ մեր հանդիսարանը կը լցնես փափաքողաց բաղձանքը լեցնելու : » Այլ այնուհետեւ Յովհաննէս Աղային պատկերները տեսնելու համար եկողներուն քիւշ չկար. այն քիչ ժամանակի մեջ նկարած մի քան զմի գերազանց բազմաթիւ պատկերներովն արուեստարանը բազմամեայ պատկերադարան մը դարձուց : Դրան առջեւ յոգնաբիւ կառաց շարք մը անպակաս էր. ազգայինք եւ օտարք, ճարտարք եւ ճարտարասէրք կը վազէին Այվազովսեայ քաջարուեստ վրձնոյն հրաշալիքը տեսնելու : Այս պատուաւոր այցելուաց մեջէն մեկ քանին յիշեմք.

Փէլիսիէ մարաշախտը ամեն անգամ որ Խրիմու գեղեցիկ ու սակաւագիւտ տեսարաններուն կարօտը կուգար, մեկէն կը հրամայէր որ երկնին Այվազովսեայ արուեստարանը ուղղէն. եւ հոն իրեն սիրելի եղած երկրին ճշգրտատիպ նկարները սենեկի մը մէջ ամփոփուած տեսնելով՝ սրտին կարօտը կառնէր ու անկեղծ գովեստներով արուեստագետը կը մեծարէր,

eipales des différentes villes et des ports de la Crimée.

Deux ans après, en 1847, il fut nommé membre de l'Académie des Beaux-Arts d'Amsterdam, et peu après professeur à l'Académie de peinture de Saint-Petersbourg. Ainsi successivement tous les honneurs, toutes les récompenses lui avaient été prodiguées; son génie fut enfin couronné d'une nouvelle gloire: il fut promu à la noblesse avec toute sa famille.

La guerre d'Orient vint accroître le nombre de ses chefs-d'œuvre. Ceux qui ont vu l'imposant tableau de la terrible bataille navale de Sinope ne trouvent pas de mots pour exprimer leur admiration. A peine, nous écrit un célèbre peintre français, en présence de ce spectacle grandiose, vous vous sentez saisi de frayeur, vous êtes entouré de feu et de fumée; vos oreilles sont assourdies par l'effroyable fracas des canons, par le choc et le craquement des navires.

La paix conclue, M. Aïvazovsky se rendit à Paris avec sa famille. L'ambassadeur de Russie, S. E. le comte de Kiseleff, le présenta, comme une des gloires de sa nation, à LL. MM. l'Empereur Napoléon et l'Impératrice. S. M. l'Empereur lui témoigna l'accueil le plus bienveillant: « Je connais, lui dit-il, votre nom; il est devenu presque européen, et je serais heureux de voir vos tableaux. J'espère que vous en laisserez quelques-uns à notre Exposition, ne fût-ce que pour satisfaire au désir des admirateurs de votre génie. » Bientôt une foule nombreuse accourut visiter les travaux de M. Aïvazovsky. A voir en si grand nombre les tableaux de mérite qui ornaient son atelier, malgré le court séjour qu'il fit à Paris, on eût dit un musée de plusieurs années de date. Devant sa porte, on voyait sans cesse un encombrement de voitures; ses compatriotes, les étrangers se portaient en foule à sa demeure pour admirer les merveilles de son pinceau. Citons les noms de quelques-uns de ces visiteurs les plus illustres.

Bien des fois S. E. le maréchal Pélissier éprouvant le désir de revoir les paysages charmants de la Crimée, ordonna de diriger son équipage vers l'atelier de M. Aïvazovsky. Là retrouvant réunis dans un salon les sites de son pays de prédilection, son âme était transportée de joie, et il n'avait pas assez d'éloges pour l'artiste à qui il devait ces nobles jouissances. Plus

որոց էս մեկ քանի անգամ ունկնդիր եղեր էս ազգային փառասիրութեամբ մը սրտերնիս ուռեր է : Ես որուն արդեօք վկայութիւնը բարձրապատիւ մարաշխատին վկայութեան զօրութիւնն ու յարգը կրնար ունենալ, որ այնչափ ժամանակ ականատես եղեր էր այն ջրնադագեղ տեսարանացը, որ կը վկայէր քէ նոյն իսկ երկրին տեսարաններն են, Այվազովսքեայ մոգական վրձինովը կանգնաչափ կամ երկկանգուն կտաւներու վրայ փոխադրուած :

Որաւ Վերնէ՝ աննման մարտանկար պատկերահանը, որուն վրայ իրաւամբ կը պարծի Դադդիա, որ երեսուն տարիէ ի վեր անդադար իւր ազգին քաջագործութիւնները կտաւի վրայ կը տպաւորէ ու վրձնոյն աներկիւղ համարձակութեամբը կանմահացնէ, Յովհաննէս Աղային նկարներուն վրայ զմայլած՝ արդարաւս լեւնէն այս մեծ վկայութիւնը կը հանէ, քէ « Կիստէն բոլոր կենացը մէջ այսպիսի բան է ոչ մտածեր է : » Ես սակայն Կիստէն այսօրուան օրս Դադդիոյ առաջին ծովային պատկերահանն է, էս 1855ին համաշխարհական արուեստահանդիսին մէջ առաջին կարգի պատուանշանն առաւ :

Ինչպէս որ ամեն Փարիզ եկող ականաւոր Հայկազունք ազգային քաղցր պարտք մը կուգեն կատարել յայցելութիւն երբայով այն մեծանուն քերթողին, որ իրենց ազգը մասնաւոր համակրութեամբ մը սիրէր է, ու հաճեր է երբեմն երբեմն յիշատակելու գիրենք իւր անմահական գրութեանց մէջ, էս միշտ ալ գովութեամբ ու մեծարանք, մէք իսկ չեմք սխալիր երէ ըսեմք որ Հայոց ազգն էս դեռ երոպացի քերթող մը չէ եղած որ իրեն պէս տաք սրտով ու կարօտով սիրէ ու հանճարը մեծարէ. ուստի էս իւր անոյշ, սրտաշարժ ու վառվռուն քերթութեանց քարզմանութեանը պէս չկայ բանաստեղծութիւն մը որ ցանկալի ըլլայ իրեն : Խօսքերնիս ապացուցի կարօտ չէ. կը յիշեն ազգայինք քէ ինչ ախորժով ու ինչ զմայլմամբ կարդացած են Լամարքինի քերթութեանքն մեկ քանին, զոր դեռահանճար քերթող մը իբրեւ ճաշակ երբեմն երբեմն ի յոյս ընծայած է, իւր սիրելի ու հայասեր քերթողին անունը բոլոր Հայոց ծանօթացնելու փափարով :

Այս ազգային եղած համակրութեամբ մը մեր հռչակաւոր նկարիչն էս փափաքեցաւ այցելութեան երբայ հայամեծար քերթողին : Երկու հրաշալի հանճարները տեսնուեցան, ի քրքել ական մեկգմեկ չափեցին, կշռեցին հասկըցան ու պատուեցին, էս Պ. Լամարքին խոստացաւ որ գայ իրեն հանդիսացուցեալ պատկերներուն այցելութիւն ընէ. բայց ամառն որ անակնկալ տկարութեամբ մարմնոյ չկարողացաւ ցանկալի խոս-

seurs fois nous nous sommes trouvé présent à ses visites, et nous avons senti notre cœur se gonfler d'un juste orgueil national. Et certes, quel témoignage pouvait avoir autant de poids que celui de S. E. le maréchal, pendant si longtemps admirateur de ces lieux charmants, et témoignant hautement de la fidèle représentation de ces vues transportées par le pinceau magique d'Aïvazovsky sur des toiles si étroites?

Horace Vernet, l'incomparable peintre de batailles, dont si justement la France est fière, qui, depuis trente ans, ne cesse de reproduire les hauts faits de sa nation pour les immortaliser par les coups hardis de son pinceau, Horace Vernet, ravi des tableaux de M. Aïvazovsky, dans un noble élan de son âme généreuse, lui rendit ce témoignage : « Guden dans toute sa vie n'a pas même rêvé de semblables choses. » Et, cependant, Guden est aujourd'hui le premier peintre de marine en France, et c'est lui qui, à l'Exposition universelle de 1855, a obtenu le prix d'honneur.

Tous les Arméniens distingués se sont fait un devoir bien cher, un devoir national de rendre visite à l'illustre poète qui nous a toujours montré une sympathie toute particulière, qui a daigné de temps à autre nous mentionner dans ses écrits à jamais mémorables, et toujours en nous prodiguant les éloges, en nous témoignant la plus noble estime. Aussi nul Européen n'a jamais été aimé par notre nation d'un amour aussi ardent; nul génie n'a été si bien apprécié. Aucune traduction n'a jamais été recherchée avec tant d'empressement que celle de ses poésies si tendres, si pathétiques et si vives en même temps. Et ce que nous avançons ici n'a nullement besoin de preuves. Nos compatriotes n'ont pas oublié avec quel enthousiasme on s'est jeté sur les traductions de quelques-unes des poésies de M. de Lamartine, traductions publiées en arménien par un de nos jeunes poètes, désireux de faire connaître et admirer aux siens son auteur favori.

Pénétré de cette sympathie nationale, notre illustre peintre a aussi désiré rendre une visite au noble poète. Ces deux grands génies se sont vus; en un clin d'œil, ils se sont mesurés, pesés, appréciés et admirés. M. de Lamartine avait promis à M. Aïvazovsky de visiter l'exposition de ses tableaux; une indisposition imprévue l'a empêché de tenir sa promesse. Que de gloire perdue pour l'artiste! M. de Lamartine, toujours si empressé à

տու՛մը կատարել : Կորճատ մեծ. վասն զի Պ. Լամար-
քին որ առիթ չէր փախցըներ Հայոց ազգին վրայ
ունեցած մեծ համարմունքը յայտնելու, անշուշտ էմք
որ գեղեցիկ առիթ կը համարէր զայս իւր հրաշալի
գրչովը Պ. Գալամ ու Պ. Տրքեսն բախտաւոր նկար-
չացը պէս՝ նաեւ հայկազն պատկերահանին սրխ-
րայի վրձնոյն անմահութեան էջերուն գեղեցկանիւս
ու հրաշափայլ էջ մի եւս աւելցընելու, անբառամ
փառաց պսակին վարդ մը բոյորելու :

(Մնացորդն յաջորդ անգամ :)

manifeste son estime pour notre nation, n'eût certaine-
ment pas laissé échapper cette occasion. Son admirable
plume n'eût pas manqué de livrer à l'immortalité le mer-
veilleux pinceau de notre peintre arménien, comme il l'a
fait déjà pour ses confrères plus heureux, MM. Calame et
Duquesne. Il se fût fait une joie d'ajouter une belle page
à son histoire et une rose à sa couronne impérissable.

(La suite au prochain numero.)

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԿԱՐԱՊ.

Թեպէտ ջրէն հեռու մեծցած կարապի (բօյ)
ձագը ջրին ինչ բան ըլլալը լաւ չկրնար գիտնալ,
բայց բնութիւնը կըզգայ անկէց զրկուած ըլլալը,
ու կըտկարանայ, կըհալի կըմաշի. երբեմն տագ-
նապած պտըտիլը, շատ անգամ վիզը ոյորելով
տրտում տխուր թեւերուն մէջ ծածկելը, ու փե-
տուրներուն դեղնութիւնը բաւական կըցուցընեն
թէ վախճանին հասած չէ: Այն վիճակին մէջ հոտած
ձահիճ մըն ալ որ գտնէ, մէկէն մէջը կընետուի
ազնիւ թռչունը, եւ տղմին մէջ լողալով աղտոտ
գարշելի բան մը կըղառնայ: Բայց տուր անոր
կենդանի ջրոյ աղբիւր մը. բոլ յաղթաջուր գետին
ալիքը վրան զարնելով ոյժը տեղը բերեն, այն
ատեն կըտեսնես թէ կարապն ինչ է: Բանի մը

օրուան մէջ իւր ձիւնափայլ ճերմկութեամբը,
վայելչագեղ ու վսեմ կերպովը, արագ շարժմուն-
քովը կըցուցընէ քեզի իւր՝ բնութիւնը, եւ թէ
մեծնալուն, զօրանալուն ու փառաւորութիւնը ինչ
բան պակսեր էր :

Այսպէս է նաեւ մեր հոգին :

ՏԻԿԻՆ ՆԵՔԵՐ ՏԸ ՍՈՍԻՐ.

Մօրս դաստիարակութեան ոճը արդեւս չէր,
հապա սէր էր, եւ ամօր համար է որ անսխալ էր :

ԼԱՄԱՐՔԻՆ.

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔ

Օրագրոյս վերջին քերթը դեռ չքաշած, Պէյճիոյ Պրիւքսէ մայրաքաղաքին Հիւսիս (ընտր) ըստ լած լրագրոյն մէջ ամսոյս 15 ին Գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետին վրայ գաղղիարէն յօդած մը կարդացինք, զոր խնդութեամբ սրտի կրփութեամբ մեր սիրելի ազգայնոց եւս հաղորդել հանդերձ գաղղիարէն բնագրով :

« Հայոց ազգին, եւ առանձինն Գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետին վրայ ունեցած սերդ՝ ինծի յուսալ կուտայ քեզ առանց փոքր խնդութեան պիտի լսես այն մեծ փառքն ու պատիւը՝ որոց արժանացաւ նա :

Ինչպէս որ արդէն գիտես, Գաբրիէլ վարդապետը այն երեք հիմնադրաց մէկն է՝ որ Փարիզու Հայկազեան վարժարանը կանգնեցին, ընդ Սարգիս վարդապետի Թեոդորեան, եւ Ամբրոսիոս վարդապետի Գալֆայեան : Վեց ամիս կայ որ զՓարիզ բողոք իր ընտանիքն ի Խրիմ տեսնելու գնաց յայնչեմով միանգամայն Իշխանութեանց, Տաճկաստանի եւ Ռուսիոյ Հայագրեացը : Այս ճամբորդութեան գլխաւոր առիթը՝ իւր եղբորը Այվազովսքի Յովհաննէս աղային ջոնէր, այն մեծահամբաւ պատկերահանին՝ որուն հոյակապ նկարները գովաբանեցիր լրագրիդ մէջ, ու Փարիզու եւ Պրիւքսէի մէջ ունեցած յաջողութիւնները ծանուցիր, եւ անոնց Պատուոյ Լեգեոնի ասպետութեամբ պսակուիլը :

Վեցամսեայ ճամբորդութենէն ետեւ Գաբրիէլ վարդապետը հասաւ ի Ռուսիա, եւ հազիւ քէ քանի մը օր վրան էր անցեր՝ իւր անունը, առաքինութիւնները, հանձնարը, իւր անձնանուէր ազգասիրութիւնը, եւ Հայոց սրտին մէջ ունեցած պատկառելի մեծարանքը ամեն տեղ հռչակուեցան : Այս բանիս ճայնը մինչեւ Կայսեր իսկ ականջն հասաւ : Վեհափառ Ինքնակալը փափաքելով յինքն յանկուցանել այսպիսի փառաւոր արդիւնքներով լցուած մարդ մը, կայսերական հրովարտական որ ի 1 նոյեմբերի (13 հոկտեմբեր) փութացաւ զինքը երկից նահանգացն Պեսարապիոյ, Նախիջեւանու եւ Խրիմու արքեպիսկոպոս անուանելու :

Այն հրովարտական վրայ, Գաբրիէլ վարդապետը որ նայն իսկ իր Փեքրպուրկ հասնելուն առջի օրերէն չէր կրնար ամեն դիպց ընդունած յոգնախառն հրաւիրանացը հասնելու, որչափ որ ալ կը փափաքէր ժամ մը առաջ իր առաջնորդութեան բեմը դառնալ ի վերայ այս ամենայնի բռնադատեցաւ իւր դարձն ուշացրելու, որպէս զի կարենայ հաճել ոռնս եւ հայ ընտանիքներն եւ ուսումնական անձինքը, որ իրարու ձեռքէն զինքը կը յափշտակեն :

Au moment de tirer la dernière feuille de notre revue, nous venons de lire dans le journal *le Nord*, de Bruxelles, un article en date du 15 courant, concernant le très-honoré Archimandrite Gabriel Aïvazovsky. Nous sommes heureux de pouvoir en communiquer à nos chers compatriotes la traduction arménienne avec le texte français en regard.

« Le vif intérêt que vous portez aux Arméniens et au R. P. Gabriel Aïvazovsky en particulier, me fait espérer que vous n'apprendrez pas sans plaisir la faveur insigne et les honneurs dont il vient d'être l'objet.

M. Gabriel est, comme vous le savez, un des trois fondateurs du collège national arménien de Paris, de concert avec MM. Théodore Sarkis et Ambroise Calfa. Il y a sept mois environ, il nous quittait pour aller voir sa famille, en Crimée, et en même temps visiter les Arméniens des Principautés, de Turquie et de Russie. L'occasion de ce voyage lui était fournie par le départ de son frère, M. Jean Aïvazovsky, le célèbre peintre dont vous avez apprécié les œuvres remarquables et annoncé les succès à Paris et à Bruxelles, couronnés par sa nomination au grade de chevalier de la Légion-d'Honneur.

Après six mois de voyage, M. Gabriel arrivait en Russie, et à peine quelques jours s'étaient écoulés, que son nom, ses vertus, ses talents, son dévouement à sa nation et la vénération dont il est l'objet de la part des Arméniens, étaient connus de tous. Le bruit en vint bientôt aux oreilles de l'Empereur. Sa Majesté, désirant s'attacher un homme d'un mérite aussi éclatant, par un décret impérial en date du 1er novembre (13 octobre), le nomma aussitôt archevêque des trois diocèses de Bessarabie, Nakhitchévan et Crimée.

Ce décret une fois rendu, M. Gabriel, qui, même dès les premiers jours de son arrivée, ne pouvait répondre aux nombreuses invitations qu'il recevait de toutes parts, tout désireux qu'il fût de se rendre au plus tôt dans son diocèse, se vit obligé de retarder son départ pour ne pas mécontenter les familles russes ou arméniennes et les hommes de lettres qui se le disputaient.

Նոյեմբերի 10/22ին, Գաբրիել վարդապետը բարձրապատիւ Կոստանդին մեծ դքսին ներկայացաւ, որ եւ կարգէ դուրս մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ զինքը : Իսկ 11/23ին Կայսեր մասնաւոր ունկնդրութիւնն ընկալաւ : Կայսրը ժամ մը առանձին նետը խօսակցելով մեծ փութով մը Հայոց ազգին, կրօնիցը, բարոյիցը ու մանաւանդ ունեցած պիտոյիցը վրայ տեղեկութիւններ ուղեց :

Գաբրիել վարդապետին այս յառաջնորդութիւն կոչուելու առթովը՝ ներքին գործոց ոստիկանը նոյեմբերի 27ին (9 դեկտեմբեր) մեծահաց կոչուեց մը ըրաւ, որ հրաւիրուած էին ոմանք յոստիկանացն ու ոռուս եւ հայ իշխանաւորաց ամենէն երեսելիները : Այ այնուհետեւ երկրորդ օրը՝ ամեն իրեն եղած աղաջանաց ու բախանձանաց դիմացը իր պաշտօնին պարտքերը դնելով, մեր նորընտիր առաջնորդը Օտեսսա ճամբայ ելաւ, որուն ուղեկից եղին բազմաթիւ ոռուս եւ հայ ազնուականներ, խնդրելով իրենց իբրեւ պատիւ մը վարդապետին նետ մինչեւ երկաթուղին գնալոյ հրամանը : Օտեսսայէն Գաբրիել վարդապետը Բիշկէն իւր նոր աթոռը պիտի երթայ : Իր առաջնորդութեան գործոցը առջի կարգաւորութիւններն ընկէն ետեւ, միտքը դրած է Խրիմ դառնալու, որ վարժարան մը պիտի կանգնէ, կղերանոց ու հայկազեան տպարան մը :

Յուսամք քե այսուհետեւ եւ ոչ մի ինչ պիտի կարենայ իր մտածութեանցը արգելք ըլլալ, եւ քե Հայոց ազգը պիտի վայելէ այն ամենայն բարիք՝ որոց ի մատակարարութիւն կոչեցաւ :

Յ. Գ. Կարծեմ պիտի գիտնաս նաեւ քե Գաբրիել վարդապետը, Գալֆայեան Ամբրոսիոս վարդապետին նետ մեկտեղ հիմնադիր եւ խմբագիր է ՄՍՍԵՍՅԱՆ ԱՂԱՒՆԻ անունով հայ-գաղղիարեն՝ մատենագրական, ուսումնական եւ բարոյական օրագրին, որ երեք տարուցն է վեր հիմնուած է ի Փարիզ : »

Փարիզու Տեպա օրագրին մէջ եւս հետեւեալ տողերը կարդացինք.

« Գերապատիւ Գաբրիել Այվազովսքի վարդապետը, որ ընդ Սարգսի Վ. Քեոդորեան եւ ընդ Ամբրոսիոս Վ. Գալֆայեան մի է ի հիմնադրաց Հայկազեան Վարժարանին որ ի Փարիզ, եւ խմբագիր Մատենայ Աղաւնի հայ — գաղղիարեն լրագրոյն, Առաջնորդ արքեպիսկոպոս ընտրուեալ է Նախիջեանայ, եւ Պեսարապիոյ հայ ժողովրդեանն : Գաբրիել Սրբազանը Բիշկէն պիտի նստի, ու Խրիմու մէջ ալ կղերանոց, վարժարան, ու հայ տպարան մը պիտի հաստատէ : »

Le 10/22 novembre M. Gabriel fut présenté à S. A. I. le grand-duc Constantin, qui fut pour lui rempli de prévenances et l'accueillit avec la plus grande affabilité; le 11/23, il fut reçu en audience particulière par l'Empereur. M. Gabriel trouva le même accueil près de Sa Majesté. Dans un tête-à-tête d'une heure, l'Empereur l'entretint avec un vif intérêt des Arméniens, de leur religion, de leurs mœurs, et surtout de leurs besoins.

A l'occasion de la nomination de M. Gabriel, M. le ministre de l'intérieur a donné le 20 novembre (1er décembre) un grand banquet auquel ont assisté quelques-uns des ministres et les personnages les plus notables de la noblesse russe et arménienne. Le lendemain de ce banquet, opposant à toutes les prières, à toutes les supplications, les devoirs de sa charge, le nouveau prélat partait pour Odessa, escorté jusqu'au chemin de fer par une grande foule de nobles russes et arméniens qui avaient sollicité comme un honneur l'autorisation de l'accompagner. D'Odessa, M. Gabriel se rendra à sa nouvelle résidence, à Kichenew. Une fois ses premiers soins donnés aux affaires de son diocèse, il pense retourner en Crimée pour y fonder une maison d'éducation, un séminaire et une imprimerie arménienne.

Espérons que maintenant rien ne pourra s'opposer à la réalisation de ses projets, et que bientôt les Arméniens jouiront de tout le bien qu'il est appelé à leur faire.

P.-S. Je pense que vous savez aussi que M. Gabriel Aïvazovsky a été, de concert avec M. Ambroise Calfa, fondateur, et est encore aujourd'hui le directeur du journal arménien-français *la Colombe du Massis*; journal littéraire, scientifique et moral existant depuis trois ans.

Voici aussi ce que nous lisons dans le journal des Débats.

« Le R. P. Gabriel Aïvazovsky, l'un des fondateurs, avec MM. Théodore Sarkis et Ambroise Calfa, du collège arménien de Paris, et directeur du journal arménien-français *la Colombe du Massis*, publié à Paris. vient d'être nommé archevêque du diocèse arménien grégorien de Nakhitchewan et de Bessarabie, en Russie, Mgr. Gabriel résidera à Kichenew; il se propose, dit-on, de fonder en Crimée un séminaire, une maison d'éducation et une imprimerie arménienne. »